

יצחק מייטליס: היכן המקוואות של ימי הבית הראשון?
תגובה למאמרו של זהר עמר, "מתי פרצה טהרה יתרה בישראל ומתי פסקה"
בד"ד 17 (אלול תשס"ו, עמ' 7-27)

מבוא

אחת התופעות הבולטות באתרים מימי הבית השני היא מציאותם של מתקנים חצובים בסלע ומטויחים, שאליהם יורדת מערכת מדרגות. מתקנים אלו, השכיחים מאוד ברחבי הארץ, מוגדרים על ידי הארכאולוגים כ'מקווה טהרה', מונח הלכתי לכל הדעות. על פי זה הטהרה הייתה מרכזית ביותר בחיי היום-יום בימי הבית השני. לעומת הממצאים מימי הבית השני מתמיהה עוברת היעדרו של המקווה מממצאי הבית הראשון. היעדר זה מצביע לכאורה על אפשרות שמקווה הטהרה נוצר בתקופת הבית השני, ואם כך עולה השאלה: כיצד נטהרו בתקופת המקרא? שהרי חובת ההיטהרות מטומאות שונות היא חובה מקראית (ראו: ויקרא יא, לב-מ; יד, ט; טו, ה, טז, כא)!

על הטהרה בתקופת המקרא

עדות מסוימת על הקפדה בנושאי טהרה משתקפת בשלושה אירועים במקרא. בספר שמואל א' מסופר ששאל סבר שרוד נעדר מסעודת ראש חודש כי "בלתי טהור הוא כי לא טהור" (ב, כו), כלומר שאול סבר שרוד נעדר מהסעודה בשל היותו טמא. מכאן שנהגו לאכול סעודות ראש חודש בטהרה ולשם כך היו חייבים להיטהר בצורה כלשהי.

האירוע השני התרחש בנוב עיר הכוהנים. אחימלך הכהן מסכים לתת לרוד את לחם הקודש בתנאי שהנערים טהורים. בלשונו: "אם נשמרו הנערים אך מאשה" (כא, ה). משתמע מכאן שלאחר קיום יחסי אישות נהגו האוכלים להיטהר אם רצו לאכול את לחם הקודש.

האירוע השלישי הוא הסיפור של רוד וכת שבע. על פיו, רוד משוטט על גג ארמונו ורואה את בת שבע "רוחצת מעל הגג" (שמואל ב' יא, ב) "והיא מתקדשת מטומאתה" (שם, יא, ד). על פי תיאור זה נראה שהייתה אפשרות להיטהר בכית והטהרה הייתה במים. לאור הפסוקים העוסקים בכת שבע נראה שהביטוי המקראי לפעילות היטהרות הגוף במים היא "התקדשות", אם כי יש למילה זו גם משמעויות נוספות כמו: הכנה או הפרשה.² פעולת ההתקדשות מופיעה בתנ"ך

1 תורה לפרופ' ישראל רוזנסון על הערותיו.

2 ראו רמב"ן לשמות יט, י: "כי הנשמר מן הטומאה יקרא מקודש". וכן ראו שם את המחלוקת בין רש"י לאבן עזרא אם משמעות המילים שנאמרו כהכנה למתן התורה: "התקדשו למחר" היא טבילה במים (אבן עזרא) או לשון חומנה (רש"י).

במקומות רבים במשמעויות שונות אולם נראה כי לפחות במקום אחד מדובר בטרת הגוף. במסגרת ההכנות שערך חזקיהו לקרבן הפסח ההמוני נאמר: "והכהנים והלוויים נכלמו ויתקדשו ויביאו עולות" (דבה"י ב' ל, טו) וכן: "ויתקדשו הכהנים לרוב" (שם, כד). מעין זה אנו מצאים מקור לחיוב טהרה בימי הפסח בתקופת שיבת ציון. במכתבי יב נמצא כתוב במכתב שנשלח מירושלים למצרים: "עתה אתם טהרו וזהירו, מלאכה לא תעשו ביום חמישה עשר..."³ (תרגום מארמית).

אוסף המקורות מלמד בכירור על כך שנושא הטהרה היה מוכר ומקובל בעם ישראל בתקופת המלוכה ובתקופת שיבת ציון, ונשאלת השאלה: אם אכן נהגו אנשים ונשים להיטהר הן לקראת חגים, הן בקשר ליחסי אישות, כיצד ייתכן שלא נמצאו מקוואות באתרים מימי הבית הראשון כפי שנמצאו באתרים מימי הבית השני?

גזרת חכמים על טבילה במים בלתי שאובים

נראה כי לשם התמודדות עם השאלה יש לבדוק את המונחים השונים ואת מקורות ההלכה העוסקים בנושא. חכמים כינו כל מים המכונסים בקרקע "מקווה". מונח זה שאוב מן התורה: "אך מעיין ובור מקוה מים יהיה טהור" (ויקרא יא, לו). המקווה כשר לטבילה אך ורק אם יש בו כמות מים המאפשרת טבילת כל הגוף בבת אחת שנאמר: "ורחץ במים את כל בשרו" (ויקרא טו, טז), "חז"ל אמרו את כמות המים המינימלית לשם כך ככ-40 סאה (כבלי עירובין ד ע"ב, ספרא מצורע, ומקבילות). המים חייבים להיות מים שלא נשאבו בירי אדם. זאת על פי מדרש בתורת כוהנים על הפסוק שציון לעיל (ויקרא יא, לו): "מה מעיין בירי שמיים אף מקוה בירי שמים".

מכאן נראה לכאורה שלשם טהרה נדרשו שני תנאים: א. מים מכונסים בקרקע בכמות המאפשרת טבילה ("חז"ל קבעו 40 סאה). ב. המים חייבים להיות לא שאובים.

עם זאת נראה כי הקביעה שהמים חייבים להיות לא שאובים אינה חרם-משמעית. המשנה במסכת מקוואות אומרת שבמקרה של ספק אם כל 40 הסאה שבמקווה הם מים בלתי שאובים, הטבילה מועילה (מקוואות ב, ג; טהרות ד, ז. וכן תוספתא מקוואות ב, א). אם כך נראה שהדרישה שהטבילה תהיה במים שאינם שאובים אינה מן התורה, שהרי קיים כלל הלכתי שספק דאורייתא לחומרא.

עיון ברברי הראשונים והפוסקים מלמד שאמנם לדעת רשב"ם ורבינו תם הדין המחייב טבילה במים בלתי שאובים הוא מן התורה, אולם לדעת רובם, ההלכה המחייבת טבילה במים בלתי שאובים היא מדברי סופרים. הרמב"ם כותב בהלכות מקוואות: "מדברי סופרים שהמים השאובים פסולין לטבילה" (הלכות מקוואות פ"ד ה"ב). משמעות הרבר היא, שעל פי התורה ניתן להיטהר גם במים שנשאבו על ידי אדם, כשכמות המים המינימלית היא: "שיהיה בהן כרי להעלות בהן כרי טבילה לכל גוף האדם בבת אחת. שיערו חכמים אמה על אמה ברום שלוש אמות, שיעור זה הוא מחזיק ארבעים סאה מים בין שאובין ובין שאינן שאובין" (שם, ה"א).

3 ב' פורטן, "שיבת ציון באור מכתבי יב", בית מקרא טז (תשכ"ג), עמ' 66-77. וכן: A. Cowley, *Aramaic Papyri of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1923. p. 21

התוספות במסכת פסחים מביאים את דברי ר' יצחק, וזה לשונו: "שיש לדקדק דמקוה שכולו שאוב אינו פסול אלא מדרבנן... והוא רתניא בתורת כוהנים אך מעין ובור יכול אפילו בכתף, תלמוד לומר מעין, מה מעין בירי שמים אף מקוה בירי שמים, צ"ל דאסמכתא בעלמא הוא. וא"ת כיוון דכולו שאוב כשר מדאורייתא אמאי גזרו רבנן בשאיבה כלל? ויש לומר דגזרו שאיבה אטו דילמא אתי לאטבולי במנא דבתוך הכלי ודאי אסור לטבול מדאורייתא" (פסחים יז ע"ב תור"ה אלא).⁴ הבית יוסף על הטור (יו"ד, סימן רא), מביא ראיה מתוספתא מקוואות (פ"ב ה"א): "מקוה שהניחו ריקן ומצאו מלא (לא ברור אם המים במקוה הם שאובים או מי גשמים) כשר והיינו דספיקא דרבנן לקולא" כלומר, שכאשר לא ברור אם המקוה התמלא במים שאובים או במים לא שאובים, מכיוון שמדין תורה ניתן להשתמש במים בלתי שאובים הרי שהמקוה כשר. גראה אם כן מהתוספות, מהרמב"ם וכן מהטור ומהבית יוסף הטוען שגם הרמב"ן סבור כן, שמהתורה ניתן לטבול במים שאובים, אם כי אסור לטבול בכלי. כלומר ניתן למלא בור כלשהו ולטבול בתוכו.

נשוב אם כן לסיפור של בת שבע. לא ברור כיצד טבלה בת שבע בביתה, הרי אסור לטבול בכלי. כלומר כל בית קיבול שאינו מחובר לקרקע אינו כשר לטבילה. את התשובה לשאלה זו אפשר שנמצא בדברי המשנה במקוואות ד, ה: "הייתה כלי וחברה בסיד ממלאים בה ומקדשין בה ומזין ממנה... נקבה מלמטה או מן הצד... כשרה", וכך פוסק הרמב"ם: "הלוקח כלי גדול כגון חבית גדולה או עריבה גדולה ונקבו נקב המטהרו וקבעו בארץ ועשאוהו מקוה, הרי זה כשר. וכן אם פקק את הנקב בסיד ובבנין אינו פוסל והמים הנקוין בתוכו מקוה כשר" (הלכות מקוואות פ"ו ה"ד).

מהלכה זו ניתן ללמוד שגם מדרבנן ניתן לטבול בכלי שנפסל מדין כלי בשל נקב שהיה בו, ונקבע בארץ ואולי אפילו בבנין, אלא שמדברי סופרים המים חייבים להיות בלתי שאובים, בעוד שמן התורה המים יכולים להיות שאובים. סביר אם כן שכלי קיבול גדולים מחוברים לקרקע או לבנין, ואפילו בקומה שנייה, שנמצאו באתרים מימי הבית הראשון ששימשו גם כמקוה טהרה.

הממצא הארכאולוגי מימי הבית הראשון

המחשה נאה לעובדה שאנשים נהגו לרחוץ באמבטיות בקומה השנייה או על הגג נחשפה לפני זמן לא רב באתר מימי הבית הראשון ליד אשדוד. במבנה רחב ממדים שנחשף ליד תל אשדוד המקראי התגלו שלושה אנגנים רמויי אמבט, שניים מהם ואחד מאבן. בחדר אחד התגלה אגן

4 תרגום והסבר: רבי יצחק אומר: מקוה שמלא במים שאובים אינו פסול אלא מדרבנן ולא מן התורה. אמנם קיים מדרש תורת כוהנים האומר על הפסוק "אך מעיין ובור" (ויקרא יא, לו) שבפי שמי מעיין הם טבעיים כך גם במקוה המים צריכים להיות טבעיים, כלומר לא שאובים, כל המדרש הוא אסמכתא. כלומר חז"ל סמכו את תקנתם על פסוק למרות שפשט הפסוק אינו מלמד על כך. שואל רבי יצחק אם כך מה הייתה סיבת הגזירה? עונה רבי יצחק מחשש שמא אנשים יטבולו בתוך כלי (מנא) וכשטמא נכנס לתוך כלי מלא מים הוא מטמא את המים ואין המים מטהרים אותו.

חרס בצורת אמבט שקובע למקומו בעזרת אבנים וטיח, ובמקום אחר בבניין, בתוך מפולת קירות, נתגלו שני אגנים דמויי אמבט. האחר עשוי מאבן ומתחתיו אמבט מחרס. לדעת החופרת האגנים נפלו ממקום גבוה.⁵ נראה אם כן שהאמבטיות הללו היו על הגג או בקומה השנייה, זו אם כן המחשה בת התקופה לסיפורה של בת שבע שרחצה מעל הגג. גם בתל דן התגלו מתקנים שאולי עונים להגדרה של מקווה טהרה מקראי. עם כל ההסתייגויות בשל אופיו המיוחד של האתר, ייתכן שניתן להציע שאגנים דמויי האגן שהתגלה במתחם הפולחני בתל דן שימשו כמקווה. שם נחשף אגן בנוי ומטויח שמידותיו 0.88x1.30x1.40 מ'. סמוך לו התגלו שכרי אמבט ישיבה מחרס שמידותיו 0.82x1.41 מ' ועומקו 0.65 מ'. בירן אמנס הציע שמתקנים אלו היו קשורים לניסוך המים על המזבח,⁶ אך לא מן הנמנע שהאגן שימש לטהרת הכוהנים ששימשו בכמה בדין, אם כי נמצאה שם בסמוך גם בריכה קטנה שגם היא יכלה לשמש לצורך זה.⁷

הסיבות לגזרת חכמים

לא ברור מה גרם לכך שחכמים חייבו טבילה לשם טהרה אך ורק במים בלתי שאובים. אפשר להציע שיש לקשור גזירה זו להתפשטות המרחצאות ההלניסטיים והרומיים ברחבי העולם, שהפכו להיות מרכיב חשוב בתרבות הפנאי של בני התקופה. השהות בבית מרחץ שמטרתה הייתה ניקיון, בריאות, ומקום לביילוי חברתי חייבה את החכמים ליצור הכולל ברזו וחד בין הרחצה לשם טהרה לבין רחצה לצורך תענוג.⁸ אחת העדויות הקדומות לקשר ההדוק בין בתי המרחץ ההלניסטיים לייסוד מקוואות טהרה היא הארמונות החשמונאיים ביריחו, שם נמצאו לצד בתי המרחץ גם מקוואות טהרה. על הצורך החיוני להפריד בין רחצה לשם ניקיון לבין טבילה לשם טהרה מעידה הגזירה שנגזרה על ידי חכמים בעליית חנניה בן חזקיה בן גרון הגזרת טומאה על אדם שרוחץ במים שאובים (בבלי, שבת יד ע"א). הרמב"ם מסביר על פי הבבלי את

- 5 א' זכבי-קוגן, "מבנה אשורי מצפון לתל אשור", קרמוניות 130 (תשס"ו), עמ' 87-90.
- 6 א' בירן, דן 25 שנות חפירה בתל דן, הקיבוץ המאוחד החברה להקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה 1992, עמ' 164-161.
- 7 תודה לעורך לאוב שהעלה לפני אפשרות זו.
יש לציין שאמנם מדובר באתר פולחן שכוודאי לא נבנה על פי התפיסה שירושלים היא "המקום אשר יבחר ה'", אולם ראוי להעיר שהעגלים שהוצבו בבית אל וברן היו מסיכות פוליטיות ובעיני רבים מחזמינו אין הם נחשבים כעבודת אלילים, ראו למשל ש' אחיטוב. עגל הזהב, אנציקלופדיה מקראית ו, ירושלים השמ"א, עמ' 74-76. וכן ברוח זאת רבי ר' יהודה הלוי, הכוזבי, מאמר רביעי יג, מהר" אבן שמואל, עמ' קעא. לאור זאת סביר להניח שבמקום שבו כללי ההלכה לא נגדו את מגמתו הפוליטית של ידבעם כמו כללי הטהרה, לא נערך בהם שינוי.
- 8 על יחס החכמים כלפי הרחצה כבתי מרחץ רומיים ראו את רבני ר' רייך הטוען שחכמים הסתייגו מרחצה בבית המרחץ הרומי. ר' רייך, "בית המרחץ החם והקהילה היהודית בתקופה הרומית הקדומה (ימי הבית השני)", בתוך: א' כשר, ג' פוקס וא' רפפורט, יוון ורומא בארץ-ישראל, קובץ מחקרים, יד בן צבי ירושלים 1989, עמ' 207-211. ולעומתו את רבני אליאב הטוען שלא הייתה הסתייגות משימוש בבית המרחץ, י"ד אליאב, "האם הסתייגו היהודים מבית המרחץ הציבורי בראשית הופעתו?", קתדרה 75 (1995), עמ' 3-35. וכן ראו א' גודסברג, "המטהרת שבמרחץ" — מקווה טהרה בבית המרחץ", קתדרה 99 (תשס"א), עמ' 171-184.

הנימוק לגזירה כך: ומפני מה גזרו טומאה על אדם זה? מפני שהיו טבולין במערות שמימיהן רעים ואחר כך היו רוחצים במים שאובים יפים דרך נקיות, ופשט המנהג כך עד שהיו רוב העם מדמים שמים שאובים שרוחצים בהן באחרונה הן שמתהרין ולא הטבילה שבמי המקוה (רמב"ם הלכות אבות הטומאות פ"ט ה"א). המאמץ הרב שהשקיעו חכמים להרגיש את הטהרה במים בלתי שאובים מגולם בגזירת טומאה על מי שרוחץ במים שאובים.⁹

החיוב לטבול במים שאינם שאובים חייב בניית מקוואות במקום נמוך שאליו יכולים מי הגשמים להתנקז. החציבות בקרקע השתמרו ולכן נמצאו מקוואות מימי הבית השני. אולם, בימי הבית הראשון אפשר היה להשתמש בכל כלי המחובר לקרקע או לבניין ולא היה צורך לחצוב את המקווה בתוך הסלע ולכן הסיכוי להשתמרותו הוא קטן. עם זאת אין לשלול באופן מוחלט את קיומם של מקוואות חצובים בסלע, אלא שמבחינת ההלכה המקראית הדבר לא היה מחויב.

הצעתנו זו אפשר שתפתור את תעלומת היעדרם של המקוואות מימי הבית הראשון.

סיכום

העדויות המקראיות מלמדות על מערכת דינים מפורטת בנושאי טומאה וטהרה ועל הקפדה בתחום זה הן של גברים והן של נשים. לאור זאת היינו מצפים למצוא מתקנים ייעודיים לצורך זה באתרים מימי הבית הראשון כפי שהתגלו באתרים מימי הבית השני.

אולם, המחקר הארכאולוגי שחשף עד עתה עשרות אתרים מימי הבית הראשון לא הצליח למצוא ולו מתקן אחד אותו ניתן להגדיר כמקווה טהרה.

בדיקת הלכות טהרה מלמדת שמן התורה ניתן להיטהר בכל כלי קיבול שבו כמות ראויה של מים ואין חובה מקראית לטבול רווקא במים שאינם שאובים. חובה זו היא תקנת חכמים כפי הנראה מתקופת החשמונאים.

בשל חובה מחודשת זו נאלצו לחצוב את המקוואות בסלע כדי שמי הגשמים יתנקזו בתוך החללים החצובים במקום נמוך ללא עזרת אדם.

כדרך הטבע חללים חצובים נשמרים ואינם נעלמים במהלך השנים לעומת כלים הנמצאים על פני הקרקע העשויים מחומרים שבידים, שסיכויי הישרדותם קטנים.

בדיקה מחודשת של דוחות החפירה של אתרים שנחפרו בעבר וחיפוש אחר מתקנים העונים לקריטריונים שהוצגו לעיל עשויה להצביע על כך שמקוואות בימי הבית הראשון היו גם היו, אך לא כתבנית שאליה הורגלנו.

9 גם ר' רייך טוען (לעיל) שגזרת טומאה על ידי מים שאובים שנמלו על ראשו ורובו של אדם נקבעה בשל המתח בין הרחצה במרחץ לבין הטהרה במקווה.